

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
 व्यावाहनाथं देवास्तु चिन्तयेत् योनिसुद्रया ॥
 वस्तुकापुष्यसङ्काशां जटाजूटैश्चमन्दिताम् ।
 सर्वलक्षणसम्पूर्णां सर्वाङ्गारभूषिताम् ॥
 उदयविप्रखवच्छां पद्मपर्यङ्कसंस्थिताम् ।
 सुक्तारत्नावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ॥
 नेत्राङ्गादकरौ युष्ठां चोभियौ जगतां तथा ॥
 त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामोघडाससमायुताम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां ऋणालाभचतुर्भुजाम् ॥
 वामोर्ध्वं पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्मु दक्षिणे ।
 वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
 प्रसवद्रक्तसूर्याभां शिरोमालान्मु विभ्रतीम् ।
 आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
 कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाङ्गादकरौ शुभाम् ।
 द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवं रूपां मनोहराम् ॥*॥
 ततोयं त्रिपुरारूपं श्रेष्ठं वेतालभैरव ।।
 जवाङ्गसुसङ्काशां सुक्लेशीं वराननाम् ॥
 सदाशिवं हसन्तनु प्रेतवद्विनिधाय वै ।
 हृदये तस्य देवस्य हृद्वैपद्मासनस्थिताम् ॥
 रक्तोत्पलैर्मिश्रितान्मु सुखमालां पदालुगाम् ।
 ग्रीवायां धारयन्तीन्मु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 चतुर्भुजां तथा नम्रां दक्षिणोर्ध्वं चमालिनीम् ।
 वरदां तदधो वामे जगन्मार्गां तथाभयम् ॥
 अघस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
 सवद्विणभोगार्तां तथा सर्वाङ्गसु-रीम् ॥
 एवंविधं तृतीयन्मु रूपं ध्यायेत् पूजकः ।
 आद्यन्मु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
 डामरं मोहनश्चापि तृतीयं परिकीर्तितम् ।
 एकैकन्मु त्रिरूपाभि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
 मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोडशकैस्तथा ।
 पूजयेदुपचारेस्तु षड्विंशत्सधैव च ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्याः वीजम् । “हृदरे” “हृदकलरी”
 “हृदरौ” इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोप-
 निषद्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि “सहो-
 वाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनाद्विन्दात्म-
 प्रबोधनिर्वाणसुहृत्तात्तमालिकात्रिपुरीसौभाग्य-
 बङ्गचानाह्वेदगतानां दशसंखकानासुपनिषदां
 वाङ्मे मनसीति श्रान्तिः ॥” नगरीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।
 “मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥”
 त्रिपुरान्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे
 १०० अध्याये ।

“जाङ्गलीशमथालीक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ॥”
 तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
 “आसुतोयो मित्रमध्ये शत्रूणां त्रिपुरान्तकः ॥”
 त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः ।

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्पा-
 तीति । पुष+कः । ततश्चाप् ।) क्वात्रिष्टत् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिष्टुः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशे-
 ष्ठ्येति ।) राजभेदः । तत्पर्यायः । प्राजा-
 पत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः ।
 अजादित्वात् “द्विगोः” ४ । १ । २१ । इति
 न डीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतका-
 मलकौफलाणि । तत्पर्यायः । त्रिफली २
 फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नालुष्णत्वम् ।
 मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “पृथ्वाविभीतघात्रीणां फलेः स्यात्त्रिफला समैः ।
 फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
 चक्षुष्या दीपनी रथ्या विषमञ्जरनाशिनौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“हरीतक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलन्तया ।
 त्रिफलेषु चते वैद्वैर्व्यामि भागनिर्णयम् ॥
 एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
 आमलक्याश्चिभागश्च सहैकत्र प्रयोजयेत् ।
 त्रिफला कफपित्तघ्नी महाङ्गुष्ठविनाशिनौ ॥
 आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
 वणप्रदायिनी वृद्धा विषमञ्जरनाशिनौ ॥
 सर्वरोगप्रशमनी मेघासृत्तिकरी परा ।
 वक्ष्यामि धीगयुक्तश्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 वाते हृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
 श्लेष्मि चिकटोपेता मेहे समधुवारिणा ॥
 कुष्ठे च हृतसंयुक्ता सेन्वेनाभिमान्द्रहा ।
 चक्षुर्धावनके काथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
 हृतेन हरते कङ्क भालुङ्गरसैर्वैभिम ।
 गुल्मार्शः शूरणगुडैः सद्यः स्यादगुणकारकः ॥
 चौरिण राजयस्त्राणं पाण्डुरोगं गुडैश्च ।
 भङ्गराजरेणपि हृतेन सह योजितः ॥
 बलीपलितहन्ता च तथा मेघाकरः स्रुतः ।
 सक्षीरः सगुडः काथो विषमञ्जरनाशनः ॥
 सशर्कराहृतकाथः सर्वजीर्णचरापहः ॥

यथा नराणां हितकारिणी च
 सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
 सर्वामयानां शमनी च सद्यः
 सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
 शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
 तथोदरे नवयुता हिता च ।
 हितापि रे गृहणीविकारे
 हिता च तद्वेण फलत्रिका च ॥
 जीर्णनिर्दो यद्यपि जीर्णरोगे
 चौरिण यत्ना त्रिफला हिता च ।
 स्यान्नरेण च शिरोरोगे च
 कुष्ठे च वङ्गव्रणपीडिते च ।
 स्रुतग्रहे शामलकेऽपिमान्ये
 हिता जने त्रिफला हि कल्कः ॥

स श्रौतकाले गुडनागरेण
 सशर्करा चौरयुता तथोष्णे ।
 वर्षासु शुष्की संहिता नराणां
 फलत्रिका सर्वरुचाहरा स्यात् ॥”

इति महर्ष्याचार्यभाषिते हारीतोत्तरे कल्प-
 ख्याने त्रिफलाकल्पिनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिबलीकं, स्त्री, (तिस्रो बल्यो यत्र । कप् ।)
 पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभङ्गी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भङ्गति
 परिहसतीति । भङ्ग परिहासे+अञ् । ततो
 डीप् ।) त्रिष्टता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा,—

“त्रिष्टुकाची सुवहा त्रिभङ्गी त्रिष्टता च सा ।
 आघ्रादनी कूटरणा निःसृता त्रिष्टता कथा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।

“श्यामा त्रिभङ्गी त्रिफला सुविह्वं

हरिद्रयो रोधकटुस्योश्च ।

हृतं सद्गुणं व्रणतर्पणं

हृन्वाद्युगतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥”

त्रिभङ्गं, स्त्री, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्द्दन्वपि
 भङ्गं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति चिकित्साश्रेणः ॥

त्रिसुवनं, स्त्री, त्रयाणां सुवनानां समाहारः ।
 (तद्विधौर्थादिना समासः । पात्रादित्वात् न
 डीप् । पां २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।
 “तावत्त्रिसुवनं सद्यः कल्पान्तेधितसिन्धवः ।
 श्रावयन्त्युत्कटाटोपचक्रवातेरितोर्भयः ॥”)

त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदानां सवाहारः । अभि-
 धानात् पुंस्त्वम् ।) सुस्वापिचक्रविद्वङ्गानि ।
 इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 विद्वङ्गसुस्वापिचक्र त्रिमदः ससदाहृतः ॥”
 त्रिगुणितो मदः । विद्याधनः भिज्जानोत्पन्नं गव्य-
 त्रयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।

“नूनं तृपाणां त्रिमदोत्पथानां

मर्द्दौ सुहृत्क्षालयतां चन्द्रभिः ।

वधात् प्रपन्नाभिर्जिहीर्षयेथो

शुपेक्षताघं भगवान्-कुरुक्ष्याम् ॥”)

त्रिमधुः, स्त्री, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समा-
 हारः ।) मिलितसितामाम्बिकसर्पीणि । तत्-
 पर्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयश्चयो मधुशब्दा
 यत्र ।) ऋग्वेदे कदेशः । (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । ६० । ६—८ ।

“मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माधीर्नः सन्तोषधीः ॥

मधुनक्तसुतोयसो मधुमत् पाथिर्वं रजः ।

मधु चौरस्तुनः पिता ॥

मधुमानो वनस्यतिर्भयुर्मा अस्तु सुर्थः ।

माधीर्गावो भवन्तु नः ॥”)